

HALK İSLAMI*

Raphael Patai
Çev. Mustafa ARSLAN**

İslam ülkelerindeki halk dinini böyle kısa bir makalenin sınırları içerisinde ortaya koymanın bir takım güçlükleri vardır. Bunlardan birincisi, üç tek tanrıcı inancın sonuncusu olan İslam'ın birçok pagan özellikleri bünyesinde barındırmasına ve bu özelliklerin açıkça "folk" bir nitelik taşımalarına rağmen, aynı zamanda resmi İslam'ın bir parçası ve kesiti de olduklarıdır. İkincisi, modern zamanlara kadar Müslüman halklar, yazılı emirden daha çok sözlü olana dayanmak suretiyle karakterize edilmiştir. Bunun anlamı ise şudur: Resmen kabul gören inanç, doktrin ve İslami pratikler, kitlelere sözlü aktarım aracılığıyla ulaşmış ve bu sebeple "folk" tipi özelliklerle bezenmeye meyletmıştır. Kısacası çoğunlukla görülen bir durum olarak resmi ve halk dini arasındaki farklılıklar net değildir. Üçüncüsü, İslam tarikatları, fıkıh ekolleri (mezhepler) derviş ve diğer din/ihvan birliklerinin hızla çoğalması, resmen emredilen din unsurlarının, faydasız olmasına rağmen din önderleri tarafından bazen hoş görülen bazen de yasaklanan halk tipi özelliklerle beraber kaynaşması için uygun bir atmosfer yarattı. Dördüncüsü, İslam yerine geçtiği, özellikle de periferisindeki (merkez, güney ve güneydoğu Asya'da ve alt sahra Afrika'sındaki) dinlerden birçok şeyi içerisine aldı. Bu harici niteliklerin çoğu, resmi İslam'dan açık bir şekilde farklılaşmaksızın ve yahutta halk dininin bir unsuru olarak fark edilmeksizin İslami bir yapı içerisinde hayatıyet buldu. Beşincisi, erkeklerin daha bir önde (par excellence) sayıldığı resmi biçim ve ibadet törenlerinden kadının neredeyse tümünden hariç tutulduğu İslam'da kadın, kendi dini pratiklerini folk tipi özelliklerle karışık halde geliştirdi ve sürdürdü. Son olarak İslam ülkelerinde, din ile özel ve sosyal yaşamın diğer yönleri arasında belirgin bir ayırım yapmak oldukça zordur. İslam'ın sadece bir din değil aynı zamanda bir yaşam tarzı olduğu çokça söylenir ve bu durum aynen halk dini için de geçerlidir. Yani kelimenin en geniş anlamıyla İslam, halk tipi hayat tarzından pratikte ayırt edilemez. Halk dininin tezahürleri çoğunlukla resmi İslam monoteizmi ile çelişse de genel halk takımı (avam) bu tarz çelişkilerden habersizdir. Çoğu durumlarda bunlardan haberdar olan dini otoriteler, baş edilemeyen bu popüler inanç ve pratikleri gönülsüz de olsa hoş gördüler. Bu problematik konuları bir kenara bırakırsak, aşağıda ele alınan konular, çeşitli İslam ülkelerindeki popüler inanç ve davranışların çeşitli yönleriyle alakalı olacaktır.

* Raphael Patai, "Folk İslam", **The Encyclopedia of Religion** (ed.) M. Eliade, Macmillan, NewYork 1987. C. 5, s. 382-385.

** Dr., İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı, muarslan@inonu.edu.tr

Tanrı Haricindeki Doğa Üstü Varlıklar Konusundaki İnanışlar:

İslam öncesi Araplara kadar giden ve genel olarak *cin* diye adlandırılan bu tip varlıklara inanç Kur'an ve resmi İslam tarafından da destek ve kabul gördü. Halk inancına göre dünyada yoğun biçimde *cin*ler ve öteki bir takım şeytanlar (*ghûller*, *ifritler*, *şeytanlar*) mevcuttur, bunların pek çoğu düşmandır ve bu sebeple de insanlar için bir tehlikedir. Onların dünyası insanlarınkine benzer: Erkek ve kadınları vardır, aynı zamanda Müslüman, Yahudi, Hristiyan ve pagan *cin*ler de mevcuttur. Kural olarak görünmezler fakat insan ve hayvan biçimini alabilirler ve insanların istemeyerek de olsa bir *cin*le evlenme riski vardır. *Cin*, salgına, delilik (mecnun, cinlenme deyimi Arapça'da deli için kullanılır.) ağrı, felç ve sara gibi hastalıklara neden olabilir. Özellikle hamile kadınlar, yeni doğan bebekler, gelinler, damatlar *cin* tarafından zarar görme tehlikesi ile karşı karşıyadırlar. *Cin*'in en çok görüldüğü yer su, ocak, eşikler, tuvaletler ve banyolardır. Karanlığı severler ve ışık, tuz, demir, bir takım bitkiler ve Kur'an'ın kutsal sözlerinden korkarlar. Onlara karşı bir korunma olarak kişi yemek yemeden ve önemli bir işe girişmeden önce daima besmele çekmelidir.

Evliya ve Kutsal İnsanlara Tazim ve Onların Feyiz ve Bereketi:

Cin'in her yerde yaygın olan öneminin tersine Müslümanlar arasındaki halk dini, değerini evliya ve enbiyada (peygamberler) bulur. Onların türbeleri, özellikle doğum günleri ve ölüm yıldönümlerinde ziyaret mekanı ve büyük toplanma yeridir. Adem ve Havva'dan (Havva'nın mezarının Suudi Arabistan limanı Cidde'de olduğuna inanılır) ölmüş ama hafızalarda yaşayan dindar insanlara kadar bir dizi evliya ve enbiya türbesi İslam ülkelerinde hemen hemen her yerde bulunur. Halk inancında, canlı dahi olsalar veliler, faydalı doğa üstü bir potansiyel veya haslet olan *berekete* Allah vergisi olarak doğuştan sahiptirler ve bu güç onların kabirlerinden yayılır. Bu sebeple bir velinin türbesini ziyaret etmenin duaya da faydası olabilir. *Bereket* ayrıca, ekin veya zeytin ağacı gibi farklı nesneleri de kapsayabilir, birinden diğerine transfer olabilir ve temiz olmayan bir takım şey veya kimselerce ortadan kaldırılabilir.

Halk dininin bu tip özelliklerinin, dini otoritelerin rızası ile resmi İslam'ın ritüellerinin (dinsel törenlerinin) yerini aldığına dair özel öneme sahip örnekler vardır. Bu nedendir ki İslam'ın dördüncü esası olup Mekke'ye kutsal ziyareti ifade eden *hacc* ibadetinin ifası, birçok Müslüman topluluklarda mahalli olarak aşırı tazim gösterilen velilerin kabirlerini *ziyaret*lerle yer değiştirmiştir. Bu tip mahalli evliya türbelerine veya Şii Müslümanlıktaki Meşhed, Kerbela ve Necef gibi mekanlardaki meşhur türbelere yapılan ziyaretler ve gösterilen tazimler, genelde Müslüman kitlelerin hayatında Mekke'ye yapılan *hacc*'dan da önemli bir rol oynar. Resmi İslam'ın hukuk sistemi olan *fıkıh* tarafından tasvip görmese de durum böyledir. Veli insanlara has yapılan senelik *mevlid* merasimleri, İslam ülkelerinde bilinen en büyük halk merasimlerindenidir. Ancak sadece, Muharrem ayının onuncu günü,

Hız. Hüseyin'in ölüm yıldönümü olan ve kendi kendini kırbaçlama, kendinden geçmiş bir halde kendini yaralama biçiminde yapılan Şii halk matemi olan Aşura'nın ünü, mevlidi de aşacak güçtedir. Kabir ziyaretleri genelde bu adetlerle ilişkili bir halk adeti olduğundan, Müslüman ilahiyatçılar tarafından dini bir tecrübe olarak tasvip görmüştür.

Kem Göz ve Ondan Korunma:

Belirsiz bir takım zararlara neden olabilen kem göze (Arapça'da 'ayn) inanç Müslümanlar arasına putperest Araplardan, Talmut Yahudiliğinden ve İslam öncesi kaynaklardan geçmiştir. "Bir çok insan kem gözün kurbanları olarak ölür", "kem göz evleri boşaltır, mezarlıkları doldurur" gibi bir çok Arap atasözleri bu inancın yaygınlığını ve "göz" den genel bir korkuyu teyid eder. Israrlı bir bakış ile bazıları sahip oldukları kem gözün gücünü bilinçli olarak kullanırken bazıları da istemeyerek zarara sebebiyet verebilirler. Kem göze sahip olmaya en uygun olduğuna inanılanlar, kısır ve bekar kadınlar, yine mavi ya da çukur gözlü, çatık kaşlı insanlar, doğal olmayan biçimsiz bir bedene sahip olanlar veya hased etme gibi bir takım başka sebeplere sahip olanlardır. Kem göze en çok maruz kalan insanlar –yani ondan en büyük zararı görme tehlikesine maruz kalanlar- ifrit/cinlerin zararına en kolay bir şekilde maruz kalanlardır: küçük çocuklar (özellikle erkekler), gebe kadınlar, gelin ve damatlar, şölen ve kutlamalara iştirak edenler ve genellikle güzellik, başarı veya diğer başka bir takım nitelikleri nedeniyle kıskanma konusu olan insanlar. Kem gözün zararı pek çok engelleyici ve şifa verici önlemler arıcılığı ile def edilebilir, bunlar: el kol hareketi-jestler (beş parmağı dışarı yayarak), sözlü reçeteler, tütsülemeler, ateş, tuz, boynuz, metal kullanma, (çoğunlukla el biçiminde) muska takınma, dövme yaptırma, mücevherler, mavi renge müracaat, beş sayısına ilişkin semboller vs.

Muska, Nazarlık Kullanımı ve Büyüsel Tedaviler:

Bunlar kem gözün nazarını önlemenin yanında daha geniş bir uygulama alanına sahiptirler. Din alanına en yakını Kur'an'dan bir pasajın yazılı olduğu kağıt ya da parşömen parçasını takınmaktır; çoğunlukla bu tip bir yazılı muska, süslü bir deri veya metal kapsülle kaplanır ve omuz çevresine takılır. Çoğu durumda yazılanlar Allah'ın ve/veya meleklerin isimlerini ihtiva eder. Diğer muska veya tılsımlar, şekil itibarıyla üç-dört inç kadar olan el, disk, kare veya dikdörtgen biçiminde ya da dalgalı bir taslağa sahip, sihirli isimlerin, anlamı bilinmeyen kelimelerin, sihirli harflerin veya bir ızgara içerisine dizilen sayıların küçük metal plakalar oyulmasıyla oluşmaktadır. Muskalar, dini teşkilatların üyeleri, dervişler, şeyhler ve veli olarak nam salmış öteki şahıslar tarafından hazırlanır. Gerçek anlamda etkili olması için muskanın ücret karşılığı beklemeden, doğrudan onu takmak isteyen kişi için hazırlanması gereklidir. Muskaların kullanım amaçları, beşeri korku ve arzuların bütün boyutlarını harekete geçirir: cin-ifritlerden, kem göz, hastalıklar, kaza ve belalar, düşman

saldırıları, felaket ve aksilikler ya da maddi kayıplardan korunma; olumlu yönde ise, aşkta, çocuk sahibi olmada, seyahatlerde, iktidar sahibi insanlarla temas kurmada ve diğer birtakım teşebbüslerde başarıya ulaşmak için. Bir çok yerde, doğumun hemen sonrasında bebeklere korunmaları için muskalar (tamâ'im, tekili tamîmah diye isimlendirilir) takılır. Büyük şehirlerin dışındaki yerlerde boyunlarında muska olmayan çocuklara nadiren rastlanır.

Büyü, Büyücülük, Exorsizm (Dua veya büyü ile kötü ruhları kovma):

Cin-ifritlere inanç sonuçta, Kur'an'a göre (2:96) insanlığa Hârut ve Mârut adlı melekler tarafından öğretilen sihre götürür. Sihir/büyü, ölüm cezası ile yasaklanmasına rağmen bütün İslam topraklarında yaygın olarak kalmış ve zorla İslam'a sokulan ve fakat eski inanç ve ritüellerinin çoğunu muhafaza eden insanların folk tipi pratikleri ile pekiştirilmiştir. Büyü Müslüman kadınların halk dininde önemli bir kesiti oluşturur. Genellikle Müslüman halk inancında büyü, özellikle kadınlar, Yahudiler ve siyahlarla ilişkilidir. Yazılı sihir-tılsımlar İbrânice'dir ya da İbrânî kelimeleri içerir ve Yahudiler sihirden Müslümanlardan daha çok usta kabul edilirler. *Zâr* kültüründe güçlü Afrika etkileri mevcuttur. Bu kült özellikle Kuzey doğu Afrika Müslüman topluluklarında ve kadınlar arasında yaygındır. Bu kültten amaç, insanları (özellikle de genelde kadınları) esir alan ve onları acıdan muzdarip bırakan ruhları kontrol etme ve def etmedir. Büyüsel uygulamaların büyük çoğunluğu, başkalarına karşı büyüsel sözler yöneltme veya büyü ve büyücüye karşı, cin-ifritlere karşı, kem göze karşı vb. insanları koruma gibi amaçlar için kullanılır.

Kehanet, Alamet ve İşaretler:

Artık gelenekselleşmiş ve sürekli tekrarlanan "peygamberlikten sonra artık gelecekte haber verme (kehanet) bitmiştir" (Anlamı Muhammed'in peygamberlik görevi tamamlanmıştır, kehanetin müslümanların hayatında artık bir yeri yoktur) özdeyişi, kehaneti yasaklayan ve onun yerine peygamberlerin sözlerine inanmayı ve itaati emreden (Dt. 18:10-15) İncilin emirlerini anımsatır. Bununla birlikte İncil'deki İsrail (kavmin) de olduğu bu tip uyarılar İslam'da da ihmal edile gelmiştir. Kehanete müracaat, İslam ülkelerinde halk dininin tamamlayıcı bir parçası oldu. O derece ki Müslüman dini ekolleri kendisiyle ilgilenmeye asgari düzeyde de olsa peygamberi pratiğin bir dalı olarak kendisini meşrulaştırmaya zorladı. Aslında orta çağ İslam ekolleri gelecekte haber verici nitelikteki pratikleri birçok kategori içerisinde dikkatlice sınıflandırdılar. Bunların tamamı "İlm el-gayb" (gizliliğin İlmi) diye terimleşti. Gelecekte haber vermenin özel bir dalı da rüya yorumlamadır (ta'bir). Bu, bir İncil karakteri olan Hz. Yusuf'un zamanındaki gibi bu günde halk yaşamının büyük bir bölümünde yer almaktadır.

Geçiş Ayinleri ve Senelik Devir: Her halk kültüründe olduğu gibi Müslüman halk inancı ve pratiklerinin büyük bir çoğunluğu da insan hayatının şu üç büyük durumu çerçevesinde odaklanır: doğum, evlilik ve ölüm. Bu belli başlı önemli safhalarda ve yine

bunlarla ilintili olan (safhalarda) özellikle kötü ruhların ve kem gözün saldırılarına karşı savunmasız kalındığına inanılır. Bu sebeple de, onlardan korunmak için; su, ateş, tuz, demir, kına, muska, sihir, bir takım karışımlar (özellikle yiyecek), tütsüleme, kurban etme, sembolik eylemler vb. gibi şeyleri kullanmak suretiyle özel çaba sarf edilir. Bu ritlerin bir kısmını İslam Hukuku yasaklar. Örneğin, çocuğun başının bir kısmının tıraş edilip başka bir kısmının tıraş edilmeden bırakılması, Hz. Muhammet tarafından yasaklanmasına rağmen İslam Dünyasının birçok yerinde uygulanmaktadır. Öte yandan erkek çocuklarının sünneti Kur'an'da tavsiye edilmemesine rağmen, çocuk yetişkin olmadan önce, çoğunlukla da bir grup merasimi olarak ve israfa kaçan halk şenlikleri eşliğinde bütün Müslüman topluluklarda yaygın olarak yapılmaktadır. Çoğu Müslüman bölgelerde, sadece tek bir İslam hukuk mezhebi (Şafi) zorunlu tutmasına rağmen kızlar da, sessiz, hemen hemen de gizli bir şekilde sünnet edilmektedir. Kadın sünneti (clitoridectomy) örneğin güneydoğu Arabistan'da, güneydoğu Irak'ta, Mısır ve Sudan'da hala uygulanmaktadır. Evlilik, ölüm, defin ve mateme ilişkin merasimler günlerce ve çoğunluklarda bir hafta sürecektir ve bir çok halk ritinin icrasına da vesile olan karmaşık ritüellerdir. Senenin devri, özellikle tarım topluluklarında halk yaşamının içindeki renk ve cümbüşü içine alan halk dininin bir çok tezahürlerince ayrıca belirtilmiştir.